

סוגיה כה: הנאה שלא כדרך הנאתן

רקע

לאחר העיסוק במקור לאיסור הנאה, עוסקת הגמ' בגדרים של איסור הנאה, וקובעת שחייב מלקות יש רק כשנהנה הנאה "כדרך הנאתן". הראשונים והאחרונים דנים בהגדרת "כדרך הנאתן", ובהיתר להנות שלא כדרך הנאתן. הגמ' אומרת שמותר להתרפא באיסורי הנאה שלא כדרך הנאתן, ולכן לסוגיה זו נפקא מינה גדולה בשימוש בתרופות שיש בהן חמץ, מאכלות אסורות ואיסורי הנאה.

מקורות

- א. כד:-כה. "א"ר אבהו א"ר יוחנן כל איסורין שבתורה... ובא הוסיף אין לא הוסיף לא"
- כה: "מר בר רב אשי אשכחיה לרבינא דשייף... מידי דרך הנאה קא עבידנא"
- ב. ר"ן ו: באלפס ד"ה מר, וראיתי מרדכי ס' תקמה
- מגיד משנה הל' מאכלות אסורות פ"ח הט"ז, "כל מאכל ... ואין לוקין עליו"
- ג. רבינו דוד ד"ה איכא דאמרי
- ד. רמב"ם הל' מאכלות אסורות פ"ד הל' י-יא
- הל' יסודי התורה פ"ה ה"ח
- ה. שו"ע יו"ד סי' קנה סע' ג, ופתחי תשובה אות ו

רבינו דוד ד"ה איכא דאמרי

איכא דאמרי כל איסורין שבתורה אין לוקין עליהן אלא דרך הנאתן. נראה שזה הלשון מוסיף על הראשון, שאין צריך לומר באכילה שאין לוקין אלא דרך אכילה שכל שאינו דרך אכילה לא שמה אכילה, אף בהנאה, כמו שאתה יכול לומר שכבר נהנה בין שיהא דרך הנאה או שלא בדרך הנאה מכל מקום אין לוקין אלא כדרך הנאה. וטעמא משום דאפקיה רחמנא בלשון אכילה, דמקשינן הנאה לאכילה. והינו דאמרינן לקמן הכל מודים בכלאי הכרם שלוקין עליהן אפילו שלא כדרך הנאתן, מאי טעמא דלא כתיב בהו אכילה. והכונה לומר שאף הלשון האחרון שהוסיף פטור בהנאה שלא כדרכה מודה הוא בכלאי הכרם, שאסור הנאה שבו לא בלשון אכילה הוא כתוב. אבל כלאי הכרם שלא כדרך אכילה ודאי שאינו לוקה משום אכילה דלא שמה אכילה, אלא שמכל מקום בכלל הנאה [הוא] שהוא כבר נהנה. מעתה כיון שהלכה כמאן דאמר בכל איסורין שבתורה שאין לוקין עליהן אלא כדרך הנאתן, כדאמרינן לקמן מידי דרך הנאתן עבידנא, כל שכן שאין לוקין עליהן אלא כדרך אכילתן.

ויש מחליפין שאין הלשונות חולקין אלא באכילה שלא כדרכה אבל בהנאה שלא כדרכה הכל מודים בה, וכשאמרו בלשון ראשון אין לוקין עליהן אלא דרך אכילתן כל שכן שאין לוקין אלא כדרך הנאתן, [וללשון אחרון באיסורי הנאה] בלבד הוא שאין לוקין אבל באיסורי אכילה ודאי

לוקין, ואם אכל חלב [חי] חייב. והטעם לדבריהם מפני שאכילה חמורה מהנאה. וכך שמעתי מפי הרב מורי נ"ר.

והלשון הראשון נראה שהוא אמת. שהם פירשו הטעם בלשון אחרון דמשום הכי בעינן דרך הנאתן באותן האסורים בהנאה משום דכתיבא בהו אכילה, נראה שהדין עיקרו הוא באכילה. ונראה כמו כן שהביאו ראיה ללשון אחרון מן מוציא מן התותים ומן הרמונים שהאוכלן פטור משום דלא קא אכיל להו דרך הנאתן. והרי זה מבואר.

שולחן ערוך יורה דעה סימן קנה סעיף ג

בשאר איסורים מתרפאים במקום סכנה, אפי' דרך הנאתן. ושלא במקום סכנה, כדרך הנאתן אסור; שלא כדרך הנאתן, מותר, חוץ מכלאי הכרם ובשר בחלב שאסורים אפילו שלא כדרך הנאתן אלא במקום סכנה. ועיין לעיל סימן קכ"ג. הגה: י"א דכל איסורי הנאה מדרבנן מותר להתרפאות בהן אפילו חולה שאין בו סכנה. (ר"ן פכ"ש בשם י"א וריב"ש סי' מ"ה /רנ"ה/). ואפי' יין נסך, בזמן הזה, מותר להתרפאות בו ולעשות ממנו מרחץ אע"פ שהוא כדרך הנאתן, ובלבד שלא יאכל וישתה האיסור, הואיל ואין בו סכנה. וכל שכן דמותר לזלף יין על גבי אש, דאפי' לבריא מותר, דריחא לאו מילתא היא. (ארוך כלל ל"ט). מותר לשרוף שרץ או שאר דבר איסור ולאכלו לרפואה, אפילו חולה שאין בו סכנה, חוץ מבעצי עבודת כוכבים. (ארוך כלל ל"ב) וכל חולה שמאכילין לו איסור צריכים שתהא הרפואה ידועה או על פי מומחה. (שם כלל נ"ט). ואין מתירין שום דבר איסור לחולה, אם יוכל לעשות הרפואה בהיתר כמו באיסור אע"פ שצריך לשהות קצת קודם שימצא ההיתר, מאחר שאין סכנה בדבר. [בית יוסף ותשובת הרשב"א סוף סימן קצ"ד /ח"ס סי' רי"ד/].

פתחי תשובה יורה דעה סימן קנה ס"ק ו

שלא כדרך הנאתן מותר - עיין במשנה למלך פ"ה מיסודי תורה דדוקא אם המאכל מצד עצמו הוא שלא כדרך הנאתן שמעורב בו דבר מר או חם ביותר אבל אם המאכל מצד עצמו הוא טוב אלא שהוא אוכל אכילה גסה וכיוצא נסתפק שם. ועיין בתשובת נודע ביהודה ח"ד סי' ל"ה שהביאו גם כן וכתב דאף אם נאמר לקולא מכל מקום אסור לבלוע מאיסורי תורה לרפואה במקום דליכא סכנה דלא כספר תורת חיים שסובר דבליעה מקרי שלא כדרך הנאתן ע"ש ועיין בתשובת בשמים ראש סימן קמ"א בהגהת כסא דהרסנא שם...

הסבר הסוגיה

"איכא דאמרי אמר רבי אבהו אמר ר' יוחנן כל איסורים שבתורה אין לוקין עליהן אלא דרך הנאתן... למיעוטי שאם הניח חלב של שור הנסקל על גבי מכתו שהוא פטור" [גמ' כד:]

נחלקו הראשונים האם הנאה מאיסור שלא כדרך הנאתן מותרת לגמרי. רוב הראשונים [רמב"ן בתורת האדם, רבינו דוד כה: ד"ה מידי, ר"ן ו: באלפס ד"ה וראיתי, ועוד] מדייקים מהמונחים של הגמ': "אין לוקין", ו"פטור", שאין מלקות אבל יש איסור באכילה ובהנאה שלא כדרך. מרבינא שמשח את בנו החולה בשמן של ערלה [נה:], מוכח שהאיסור מדרבנן, שאם האיסור מהתורה, כיצד התירו איסור תורה לצורך חולה שאין בו סכנה. המרדכי מביא את

הראב"ה, הסובר שרק בהלכות שבת פירוש המונח "פטור" - פטור אבל אסור, אבל כאן "פטור" הוא מותר. לדעתו אכילה והנאה שלא כדרך מותרת אפילו מדרבנן. המגיד משנה [הל' מאכלות אסורות פ"ח הט"ז] משווה את דין "שלא כדרך" לדין חצי שיעור, ושניהם אסורים מהתורה, ואין לוקים עליהם.

הגמ' מביאה שתי לישנות של רבי אבהו בשם ר' יוחנן. בלישנא הראשונה נאמר שאין לוקין על אכילת חלב חי, כיוון שאכילה זו אינה דרך האכילה של חלב. בלישנא השנייה נאמר שאין לוקין על הנחת חלב חי על גבי מכה, כיוון שזו לא דרך ההנאה מחלב.

רבינו דוד [ד"ה איכא דאמר] מביא מחלוקת בינו לבין הרמב"ן רבו, לגבי היחס בין שתי הלישנות. רבינו דוד סובר, שלפי הלישנא הראשונה דין "שלא כדרך" נאמר לגבי אכילה ולא לגבי הנאה. לפי הלישנא השנייה דין "שלא כדרך" נאמר לגבי הנאה, וכל שכן לגבי אכילה [ע"פ גרסתנו, הבנה זו מפורשת בגמ'].

רבינו דוד סובר שעיקר דין "שלא כדרך" נאמר לגבי אכילה כיוון "שאכילה שלא כדרכה לא שמה אכילה", המחלוקת בין שתי הלישנות, האם ניתן ליישם את דין שלא כדרך גם בהנאה. הלישנא הראשונה סוברת שלא ניתן ליישם את הדין בהנאה כיוון, שהחויב באכילה הוא על המעשה, והחויב בהנאה על התוצאה. כשם שאכילת עפר אינה מוגדרת מעשה אכילה, ואין לחייב עליה, כך אכילת חלב חי אינו מוגדר מעשה אכילה, ואין לחייב עליו. הנאה נקבעת על פי התוצאה, ובכל מקום שיש הנאה חייבים עליה, אפילו בהנאה שלא כדרך.

הלישנא השנייה סוברת שדין הנאה נלמד מלשון אכילה, כדי ללמד שהנאה דומה לאכילה, והחויב עליה רק כשנהנה כדרך הנאתן [רבינו דוד מדגיש, שדין "כדרך" באכילה הוא חלק מהמושג אכילה, ובהנאה הוא לימוד. לפיכך בכלאי הכרם ובבשר בחלב, שלא נאמר לשון אכילה, חייבים על הנאה שלא כדרך הנאתן, ופטורים על אכילה שלא כדרך אכילתן].

הרמב"ן סובר להיפך. לדעתו שתי הלישנות פותרות הנאה שלא כדרך הנאתן, המחלוקת ביניהם האם ניתן לפטור גם באכילה שלא כדרך אכילתן. הלישנא הראשונה פותרת גם אכילה שלא כדרך הנאתן, והלישנא השנייה פותרת הנאה שלא כדרך הנאתן, ומחייבת באכילה "שלא כדרך". סברת הרמב"ן שעיקר האיסור נאמר לגבי אכילה, ולכן הלישנא השנייה מחמירה באכילה, אפילו שלא כדרך אכילתן. הנאה היא הרחבה של איסור אכילה, ורק הנאה כדרך הנאתן כלולה באיסור אכילה.

נראה להסביר שמחלוקת רבינו דוד והרמב"ן נובעת ממחלוקת בהבנת המושג "שלא כדרך אכילתן". רבינו דוד סובר שכוונת המושג "שלא כדרך אכילתן", שלא כדרך שבני אדם אוכלים. בני אדם אינם אוכלים חלב חי, בני אדם אינם אוכלים אוכל מר, ובני אדם אינם אוכלים אוכל מסריח ומאוס. האכילות הללו הן שלא כדרך אכילה. הרמב"ן מדייק מלשון "שלא כדרך אכילתן" - שלא כדרך אכילתם של האיסורים, שכוונת המושג להתיר אכילה שלא כדרך שהאיסורים מיועדים להאכל. חלב מיועד לבישול, ולכן אכילתו חי היא שלא כדרך אכילת חלב. תותים, תאנים ורימונים נאכלים כפי שהם, ואינם מיועדים למיץ,

ולכן שתיית מיצייהם היא שלא כדרך אכילתן. אגוזים ואפרסקים נאכלים חיים ולכן אכילתם מבושלים היא אכילה שלא כדרך אכילתן [הנפ"מ בין שתי ההבנות עולה מתוך הדוגמאות השונות]. לפי הבנת רבינו דוד המושג "שלא כדרך אכילה" ברור, והמושג "שלא כדרך הנאתן" מחודש, שהרי לא כל הכנסת חפץ לקיבה מוגדרת כאכילה [לדוגמא: "אכילת" עפר"], אבל כל הפקת תועלת מחפץ מוגדרת כהנאה. לפי הבנת הרמב"ן כל המושג "שלא כדרך" הוא חידוש, ולכן עדיף לחדשו באיסור הנאה שהוא קל יותר מאיסור אכילה [ניתן להוסיף ולהסביר, שאכילת דבר שלא על פי ייעודו מוגדרת כאכילה, אבל רק הנאה מייעודו של החפץ נכללת במושג "אכילה", ורק היא נלמדת מ'לא תאכל', 'לא תאכלו'].

מחלוקת הרמב"ן ורבינו דוד מתייחסת ל"שלא כדרך אכילתן" בלבד. לגבי "שלא כדרך הנאתן" מפורש בגמ', שרק הנאה מייעודו של החפץ מוגדרת "כדרך הנאתן". הגמ' אומרת שהנחת חלב שור הנסקל על מכתו מוגדרת "שלא כדרך הנאתן". הנחת החלב מועילה למכה ומרפאה, והפטור הוא רק מפני שחלב מיועד להבערה ולמשיחת עורות ולא לרפואה.

מחלוקת זו בין הרמב"ן ורבינו דוד משמעותית להבנת הראיה של ר' זירא. ר' זירא מביא ראיה לדין "שלא כדרך" מהמשנה האומרת שאין לוקין על מיצי תותים, תאנים ורמונים משום ערלה, כיוון שאוכלם שלא כדרך הנאה.

לפי הבנת רבינו דוד, ראיית ר' זירא ללישנא השניה בלבד. שתיית מיצי פירות היא שתייה גמורה, ולא ניתן לומר שהיא אינה מוגדרת כשתייה. אבל ללישנא השניה, שאין לוקים על שימוש החורג מהשימוש המקובל, אין לוקים על מיצי פירות, כיוון שהפרי מיועד לאכילה ולא לסחיטת מיצו.

לפי הבנת הרמב"ן ראיית ר' זירא היא לשתי הלישנות, שאף ללישנא הראשונה, אכילה שלא על פי ייעוד החפץ אינה אסורה מהתורה.

רש"י [ד"ה בשלמא אי אשמעינן, שפיר] כותב שללישנא הראשונה אין לוקים על אכילת אגוזים או אפרסקים מבושלים. מוכח מדבריו כהבנת הרמב"ן, ומוכח מדבריו שראיית ר' זירא היא על עצם המושג "שלא כדרך", ולא על הלישנא השניה בלבד.

הרמב"ם מביא את דין "שלא כדרך" בשני מקומות, בהלכות מאכלות אסורות [פ"ד הל' י-יא] לענין אכילה בלבד, ובהלכות יסודי התורה [פ"ה ה"ח] גם לענין הנאה. בהלכות מאכלות אסורות הרמב"ם פוסק: "כל האוכלין האסורין אינו חייב עליהם עד שיאכל אותן **דרך הנאה**, חוץ מבשר בחלב וכלאי הכרם לפי שלא נאמר בהן אכילה אלא הוציא איסור אכילתן בלשון אחרת בלשון בשול ובלשון הקדש לאסור אותן ואפילו שלא **כדרך הנאה**. כיצד הרי שהמחה את החלב וגמעו כשהוא חם עד שנכוה גרונו ממנו או שאכל חלב חי, או שעירב דברים מרים כגון ראש ולענה לתוך יין נסך או לתוך קדרה של נבלה ואכלן כשהן מרין, או שאכל אוכל האסור אחר שהסריח והבאיש ובטל מאוכל אדם הרי זה פטור, ואם עירב דבר מר בתוך קדרה של בשר בחלב או ביין כלאי הכרם ואכלו חייב".

בהלכות יסודי התורה הרמב"ם פוסק: "במה דברים אמורים שאין מתרפאין בשאר איסורים אלא במקום סכנה, בזמן שהן דרך הנאתן כגון שמאכילין את החולה שקצים ורמשים או חמץ בפסח או שמאכילין אותו ביוה"כ, אבל שלא דרך הנאתן כגון שעושין לו רטיה או מלוגמא מחמץ או מערלה, או שמשקין אותו דברים שיש בהן מר מעורב עם אסורי מאכל שהרי אין בהן הנאה לחיך הרי זה מותר ואפילו שלא במקום סכנה, חוץ מכלאי הכרם ובשר בחלב שהן אסורים אפילו שלא דרך הנאתן, לפיכך אין מתרפאין מהן אפילו שלא דרך הנאתן אלא במקום סכנה.

בין הלכות מאכלות אסורות לבין הלכות יסודי התורה יש שני הבדלים:

א. בהלכות מאכלות אסורות הרמב"ם מביא רק דוגמאות של דברים שאינם דרך אכילה, דברים שבאכילתם אין הנאה - חלב חי, דברים מרים, אוכל שהסריח וכד'. בהלכות יסודי התורה הרמב"ם מביא גם עשיית רטיה או מלוגמא מחמץ או מערלה. הנאה מרטיה של חמץ או של ערלה היא הנאה מלאה, והגדרתה כ"שלא כדרך הנאתן" היא רק מפני שאינה מיועדת לרטיה אלא לאכילה.

ב. בהלכות מאכלות אסורות הרמב"ם כותב: "דרך הנאה", ובהלכות יסודי התורה: "דרך הנאתן".

נראה להסביר שלדעת הרמב"ם יש הבדל בין "שלא כדרך" באכילה לבין "שלא כדרך" בהנאה. בהנאה, כל שינוי מיעוד החפץ מוגדר "שלא כדרך", ובאכילה רק שינוי מדרג האכילה של בני אדם מוגדר כך [שיטה זו דומה להבנה שהובאה לעיל בשיטת רבינו דוד. ברמב"ם מתחדש שכך פסק ההלכה].

סיכום

הגמ' אומרת שאין לוקים על אכילה ואין לוקין על הנאה שלא כדרך. רוב הראשונים סוברים שאכילה והנאה שלא כדרך מותרות מהתורה ואסורות מדרבנן, הראב"ה סובר שהן מותרות גם מדרבנן, המגיד משנה סובר שדינן כחצי שיעור, אסורות מהתורה, ואין לוקים עליהן.

נחלקו הראשונים בהגדרת המושג "שלא כדרך":

- שימוש בחפץ בצורה שאינה מפיקה את ההנאה מהשימוש [לדוגמא: אכילת דבר מר].
 - שימוש שאינו מתאים ליעודו של החפץ [לדוגמא: משחה מחמץ המיועד לאכילה].
- מפורש בגמ', שכל הנאה שאינה על פי ייעודו של החפץ מותרת לצורך חולה, מחלוקת הראשונים היא רק לגבי אכילה. מדיוק בלשונו של הרמב"ם משמע שהוא פוסק את החילוק בין אכילה לבין הנאה, להלכה.

הלכה

השו"ע [יו"ד סי' קנ"ה סע' ג] פוסק שמותר להתרפא באיסורי הנאה שלא כדרך הנאתן. הרמ"א פוסק שמותר להתרפא באיסורי הנאה **דרבנן** אפילו כדרך הנאתן, אבל אין לאוכלם.

מוסיף הרמ"א: "ואין מתירין שום דבר איסור לחולה, אם יוכל לעשות הרפואה בהיתר כמו באיסור אע"פ שצריך לשהות קצת קודם שימצא ההיתר, מאחר שאין סכנה בדבר". הפתחי תשובה [אות ו] עוסק בהגדרת "שלא כדרך". הוא מביא ספק של המשנה למלך האם אכילה גסה מוגדרת שלא כדרך אכילה, או שדין שלא כדרך אכילתן מתייחס למאכל ולא לאדם האוכל.

הפתחי תשובה מביא גם מחלוקת אחרונים לגבי בליעה. התורת חיים סובר שבליעה אינה כדרך אכילתן, הנודע ביהודה חולק ולדעתו בליעה היא כדרך אכילתן.

למעשה, כדורים הנלקחים כתרופה הם מרים, ומותר לתת אותם לחולה, אף אם הם עשויים ממאכלות אסורות. לכתחילה כשיש לכדור תחליף כשר, צריך להעדיף אותו, לפי פסק הרמ"א.

הסירופים לרוב טעימים, ולכן אסור להשתמש בהם לחולה שאין בו סכנה. דין זה אמור גם לענין חמץ בפסח, אבל יש לדון בנפרד בגדרי כל יראה, על פי הכללים שלמדנו.